

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ВИЯВ ІДЮСТИЛЮ ВАЛЕРІЯ МАРЧЕНКА

К.І. Орел

У статті йдеться про епістолярій правозахисника Валерія Марченка (1947 – 1984), зокрема, про такі його різновиди, як відкриті листи та приватні, наголошується на таких їх рисах, як об'єктивність, публіцистичність, викривальність, наступальність, ліризм, підкреслюється, що епістолярій і публіцистика В. Марченка має ознаки єдиного ідіюстилю.

Серед правозахисників 70 – 80-х років ХХ ст. Валерій Марченко заявив про себе як літературознавець, перекладач, публіцист. Після вироку йому судився етап по пересильних тюрмах як в'язня особливого режиму. Так було цілу весну 1984 року, влітку. Нарешті він потрапляє на місце призначення в 36-ту зону, особливу. Тут у великій камері, де прокручують фільми, до нього підходить, як і він, високий і виснажений Василь Стус, якому залишилося жити ще один рік, зазирає проникливим поглядом у вічі й каже: "Боже мій! Що вони, чоловіче, з тобою зробили?" [4, 236]. У Марченка відмовляли нирки, проте начальство особливої зони визнає його практично здоровим і виганяє на роботу. І ось у таких умовах Валерій пише. "Передгір'я Уралу стало місцем другого народження, духовною "Січчю", що була своєрідною вольницею нашого духу всупереч колючому дротіві,... " [1, 4]. Його епістолярна спадщина розкриває історію руху опору 80-х років ХХ ст. є відповіддю тоталітарній системі на посилення національного гніту. Марченко пише статті, звернення, відкриті листи, які закликали до спротиву режимові, до звільнення України від колоніального рабства. Разом з цим його твори були сміливою спробою спрямувати розвиток літературного процесу в Україні в річище оновлення, розширення повноважень письменника, спрямування його критичного погляду на стан українського суспільства.

Валерій погоджувався з тим, що "правозахисники сьогодні – це не тільки і не скільки нові сили у правозахисному русі, скільки пошуки нових підходів до проблем" [3, 473].

Піднімаючи голос на захист ув'язнених побратимів, він боровся за загальнолюдські ідеали. Розуміючи марність своїх зусиль і сподівань пробити стіну мовчання в СРСР, В. Марченко звертається до світової громадськості, колег по перу, пише "Відкритий лист до німецьких журналістів...", "Звернення політв'язнів 36-ї зони до радянської делегації в Белграді", "Заяву Генеральному директорові ЮНЕСКО", "Лист до Генерального секретаря ООН Курта Вальдгайма" тощо. Листування на той час було чи не єдиною можливістю подати правду через "залізну завісу", розкрити очі світові на сваволлю й жорстокість радянської системи і лицемірність її законів. Нами досліджено, що саме відкрите листування українських письменників підривало ґрунт уніфікаторської ролі радянської журналістики, наводило читача на критичну думку щодо тоталітарної системи, вчило незаангажованому мисленню.

Як відомо, відкритий лист в умовах тоталітарної системи був одним з основних жанрів підцензурної радянської публіцистики, з якого можна було дізнатися правду. Є суттєва різниця між сучасними листами та письменницькими листами в епоху тоталітаризму. У радянський період майже всі листи були "відкритими". Причиною цього був той факт, що людина, яка писала, усвідомлювала, що будь-якої миті її думки можуть бути прочитані відповідними органами. А звідси і серйозне ставлення до форми та змісту листа, який ставав таким чином літературним твором. Така самвидавівська форма привертала більшу увагу й породжувала, на відміну від оприлюднених творів державних видань, гостріший інтерес.

Вірність ідеалам правди й непоступливість у їх відстоюванні примушували В. Марченка гостро реагувати на животрепетні теми дійсності. Так, у “Заяві до Президії Верховної Ради СРСР” він відгукується на роковину прийняття ООН “Загальної декларації прав людини” та похідні цього документа – “Міжнародний Пакт про економічні, соціальні й культурні права” та “Міжнародний Пакт про громадянські й політичні права”. І хоча в СРСР зазначені документи були ратифіковані в 1973 р, “однак зміст цих пактів не доведено до відома громадян, вони не розповсюджені друком серед населення, а проголошені в них права людини нехтуються” [2, 475]. Валерій зазначає, що ті, хто намагаються відстояти ці права, опиняються в ув’язненні. Протестує проти тюремного свавілля, показує жахливі форми протесту в’язнів табору ВС 389/35, їх багатомісячні голодівки та самогубства. Стосовно себе заявляє: “Одвертим свавіллям є також позбавлення мене Батьківщини. Своє ув’язнення відбуваю далеко на Уралі” [2,476]. Після фахового аналізу допущених порушень природних прав і свобод, В.Марченко вимагає від найвищого державного органу надання політв’язням відповідного статусу. Тут він постає публічною особою, в якій слово не розходиться з ділом і яка, попри слабке здоров’я, кидає виклик системі, оголошуючи голодівку. Про місце відбування покарання позбавленими волі Валерій заторкнув у виступі на судовому процесі 1984 року. Тоді він сміливо кинув владі звинувачення, заявивши, що Україна – єдина країна, що входить до складу ООН, котра висилає своїх в’язнів за межі своєї території.

Виступаючи проти брехні, захищаючи гідність людини, відстоюючи високі моральні принципи як християнин В.Марченко пише „Відкритого листа до німецьких журналістів із НДР Вальтера Хайновського та Герхарда Шеймана. Лист написаний у вигляді “звернення”. Він запрошує авторів фільму про життя концтаборів піночетівської хунти виконати аналогічну журналістську роботу щодо виправно-трудова установ СРСР, де порушуються права людини. Усвідомлюючи нездійсненність своєї пропозиції, В.Марченко використовує лист до німецьких колег як привід для того, щоб ще раз привернути увагу світової думки до жахливих умов життя в’язнів радянських таборів, показати ту прірву, яка лежить між світом і країною, в якій він живе.

Володіючи прийомами журналістики, він готує план для гіпотетичного інтерв’ю, яке пропонує провести німецьким товаришам. З гіркотою викладає ряд запитань, серед яких і такі гострі, як необхідність дізнатися “від товаришів за клясою у Москві... цифру знищених ними у своїх виправно – трудових установах” [2, 499] та назвати країну світу, в якій “перебувають в концтаборі жінки-політв’язні” [2, 499]. Врешті-решт, цікавиться, чи знають німецькі комуністи таку країну, де “ув’язнено поета, а не політичного діяча. Поета, який, знехтувавши посадою, премією, псевдославою, заради служби світлонепорочній правді дістав у винагороду вінок із колючого дроту” [2, 499]. Дотепно зазначає: “Не треба мати глузду Соломона, аби збагнути, що коли працюєш за вола, харчуєшся міркою горобця, то ноги можна випростати” [2, 500]. Стосовно загального режиму в концтаборах, зі знанням справи констатує, що він “базується на катуванні голодом і холодом” [2, 500]. Цей лист потрапив за межі колоній і набув широкого поширення.

Форму відкритого листа В. Марченко використав для передачі трагедії української нації. Наприклад, у “Відкритому листі до діда, історика Михайла Марченка”. Через приватний життєпис дорогої людини, яка багато зробила для його формування, автор змальовує генезу духовного занепащення та морального ренегатства українського інтелігента, науковця. Автор виносить на суд читача проблеми місця і позиції ученого в суспільстві, його відповідальності за правду слова і чину. Ставить риторичне запитання щодо абсурдності дії тоталітарної машини: “Як можна будувати державу і нищити будівничих” [2, 469], адже це, за розумінням онука, подібно до пожирання власних дітей? Не випадково покладається він на деталі родинної біографії, розкриваючи дідові поневіряння та приниження: “так чіткіше видно, чим обдарувала нас радянська влада” [2,469].

Аналізуючи російсько-комуністичну колонізаційну політику, автор листа-“послання” виходить на проблему Страху, який сіяла тоталітарна система, та Мужності людей, які їй протистояли. Автор прослідковує генезу людської природи, яка з обережності, спонукана страхом, через пристосуванство мімікрує до ренегатства й зради. Засуджує “гідке ремігання неможливості відділення” [2, 470] українців, нагадуючи в той самий час, що „Азія, Африка, Латинська Америка визволилися від колоніальної залежності, а національна ідея заповонила світ” [2,470].

Ідейний зміст листа розкривається на парадоксах: діда – будівника нового життя, держава засилає до сибірського ГУЛАГу. А коли після розвінчання культу особи Сталіна він розповідає правду про радянські концтабори, на нього одразу сиплються виклики до партійних органів, які грозять карою. Онук-максималіст дорікає, що будучи людиною передовою, знаючою, дід навчав студентів із чужих шпаргалок, зазолував його, “охороняв від життєвих бур” [2, 470], щоб не пробудити в ньому почуття помсти. Врешті-решт робить висновок, що найпринизливіше й найганебніше для інтелігента – це бути “некорисним для народу” [2, 470].

Лист В. Марченка до діда написаний із любові, але онук бажав іти далі, аніж дід. Валерій любив у ньому те, з чого той почався сам, саме в нього навчився любити Україну. Бачив його світлоносність, але перекреслював його здатність коритися і вгинатися. Рації В. Марченка не сприймав. На його переконання, онуки мають за природою ступити вище принаймні на шабель.

Щиро признається Валерій дідові, що заперечення більшовизму для нього стало не відкриттям, а нормою існування. Обґрунтовує причину написання послання, спрямованого до майбутніх борців із системою: “Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору: свідомість, що ярмо нестерпне. Треба мені було самому потовктися до кам’яної стіни, відчутти біль удару, щоб зрозуміти: зло таки можна подолати, з ним можна і треба боротися” [2, 469].

Люблячим, ніжним постає В.Марченко в листах до матері, вітчима, сестри та діда. Жартівлива тональність, м’який гумор домінують, проявляються в неординарних звертаннях, інтимно-родинних стосунках. До матері син ніжно звертався: “люба матусю”, “дороженька”, “мій безцінний скарб”, “світло, що розсіює гнітючу темноту”, “матерія добра, яку викликаю в своїй уяві, коли мені сумно чи боляче”. Важко переносить він переживання матері дисидента: “Відчувати твої страждання (а я відчуваю їх, навіть якби ти надсилала чистий папір) і бути неспроможним нічим зарадити – синівський тягар не з найлегших” [2, 277]. Вкотре до друзів: “Мама, наче Ніобеля, журиться за мною, живучи поза розвагами” [2, 442]. Трохи згодом, роздумуючи над долею своїх послань, писав: “Розпочинаю новий цикл листів: зараз якось аж пишеться легше. Ніколи раніше не думав, що думки про близьких можуть перетворитися в справжні тортури. У мене ж їх лише про матір, а коли дружина, діти?” [2, 442].

У вересні 1977 р. на 30-ліття Валерія привезли до Києва, помістили в слідчому ізоляторі на Володимирській, 33. Тут його “оточили увагою” прикріплені двоє “вихователів”, офіцерів КДБ, які вели розмови “на покаяння”. На побаченні мати теж просила написати заяву. З її спогадів: “Він спочатку віджартовувався, а далі розсердився і сказав, що якщо я не припиню подібні розмови, він відмовиться від побачення. Мої сльози викликали у нього відчай” [2, 340]. А потім був лист до матері, сповнений і безмежної синівської любові, і відповідальності перед власним сумлінням, відповідальності за свою людську гідність і чесність перед товаришами. Із прикрістю син журить матір за нагадування про “огидну можливість”: “Сдине буває прикро, коли ти починаєш схилити до того, що неможливе. Тоді просто болить. Ти так і знай: тоді ти сиплеш сину сіль на рани” [2, 499]. І тут же переходить на те, що приносить йому справжню насолоду – інтелектуальний гумор, проводить критичний розбір останньої сторінки “Літературної газети”.

Зізнається, що складно жити згідно зі своїми переконаннями, особливо, якщо це впливає на долю рідних. Висловлює впевненість, що є в світі речі, які не можна

переступити навіть для найдорожчих у світі, найдорожчих навколо тебе людей. Припускає, що, можливо, його доля – це ціна за незламність, за те, що він досі живий. Згадує, як у лікарні зустрів в'язня, який був дуже слабкий фізично і духовно надламаний та який помирав від нефриту – хвороби нирок, якою страждав і Валерій. Хоч як би це не звучало парадоксально, Валерій був переконаний, що сильна особистість зможе вижити за тяжких обставин. На цьому тримався його дух.

У всіх листах Валерія до матері відчувається особлива теплота родинних зв'язків і щира любов, дружні стосунки. Ніна Михайлівна була для Валерія першим читачем і критиком. З нею він ділився найпотаємнішим, своїми здобутками, сумнівами, з нею радився. Ось як він ділиться з матір'ю своїми враженнями від прочитання есе А. Моруа “Тургенєв”: “Нещодавно захоплювався його “Байроном”, а зараз – нове диво. Яка досконалість вислову, ерудиція, психологізм – лише задля економії не перераховуватиму усіх цнот твору” [2, 447]. При цьому в коротких містких фразах робить фаховий аналіз художнього твору французького автора, захоплено переповідає матері його оригінальну позицію стосовно російського класика. Одночасно згадує про ставлення А. Моруа до росіян: “глибоко співчутливе, приязне щодо тих, кого він визнає гідним: Герцен, Толстой. І навпаки, іронія, зверхність до тих, кого зневажає, хто втілює чорносотенність і азійське морокобісся” [2, 447]. Таким чином ще раз наголошує на значущості ролі критика в літературному процесі, показує неспроможність деяких вітчизняних літераторів, зокрема Оксани Іваненко, критичного сприйняття справжньої літератури талановитих літераторів.

У Марченка своєрідні епістолярні форми гумору й сатири, за змістом та формою вони багатоаспектні. М'який, тонкий гумор і засоби комічного в його листах – це, скоріше, самоутвердження митця: “В кожному разі знайте, що це я спливаю гумором. Короткі жарти – моя стихія. Не встигає надокучити, і тому життя здається прекрасним” [2, 272].

Валерій ніколи не втрачав оптимізму. У листі до матері розкриває своє бачення діалектики суспільних взаємин, яке бере за життєве кредо: “одне з завдань передніх – допомагати решті не втрачати надій, не розгубитися від поразки чи поразок. Десь я вчитав, що трансісторичною цінністю є боротьба людини до останку, навіть в умовах цілковитої безнадії. Цікаво і справедливо” [2, 272]. А у відповідності до цих поглядів визначає він і роль художніх творів у житті людини, особливо оптимістичних настроїв. Вважав, що безжурні твори несуть своє соціальне завдання: не дають зневірись, розважають. Тобто, захищав право “легких” жанрів на існування, що в умовах диктату “соціалістичного реалізму” було виявом творчої толерантності та глибокого розуміння ролі й місця мистецтва в суспільстві для творчої натури, політв'язня, ізольованого від світу.

Епістолярний канон у В. Марченка витриманий на всіх рівнях: лаконізм, точність викладу теми, незакучерявлена мова. Наступна думка впливає з попередньої, легко в'яжеться специфічною конструкцією речень, що забезпечує плавний перебіг думки, ніби переливання однієї частини тексту в іншу.

У кожному листі відчувається добра освіта автора, літературний хист, досконале володіння найрізноманітнішими прийомами та засобами вираження, без клішованих формул-запевнень у прихильності та підкреслення дружнього ставлення.

Завдяки масиву листів В. Марченка, писаних у різні часи і до різних кореспондентів, можемо пізнати характер і вдачу їх автора, його творчий потенціал, індивідуальний стиль. Навіть при тому, що вся його кореспонденція перлюструвалася, вона щира, виявляє авторську ретельність у ставленні до епістолярію. Про це, наприклад, свідчить факт в одному з листів до матері: Валерій зізнається, що не все переніс зі свого листа-чернетки.

Листи В. Марченка з неволі як свідки багатьох трагедій і душевних переживань, повертають пам'ять про минуле, через сприйняття роблять реципієнтів учасниками подій, допомагають осмислити час, засвідчують ідіостиль, авторський моральний вибір як митця, журналіста, літератора і громадського діяча.

SUMMARY

The article deals with the lawyer Valeriy Marchenko's (1947 – 1984) letter works, in particular with such kinds of them like impartiality, publicist mood of style, invectiveness and lyric points. The author of this research stresses that letters and publicist works by V. Marchenko have joint idiosyncratic features.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Глузман С. Троє // Антонюк З., Глузман С., Маринович М. Листи з волі. – К.: Сфера, 1999. – С. 3 – 4.
2. Марченко В. Творчість і життя. – К.: Сфера, Дух і Літера, 2001. – 535 с.
3. Український правозахисний рух. – Торонто, 1978. – 451 с.
4. Сверстюк Є. Блудні сини України Київ. – Париж: Воскресіння, 1996. – 247 с.

Надійшла до редакції 20 лютого 2007 р.